

Олександр Герасимчук

●

МІГРАЦІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ДО ПОЧАТКУ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ (1861-1906 РР.)

У статті характеризується аграрне переселення селян Чернігівської губернії до початку столипінських аграрних перетворень (1861-1906 рр.). Міграції чернігівського селянства розглядаються в їх зв'язку з політикою уряду, соціально-економічним становищем Чернігівщини наприкінці XIX – на початку XX століття.

Ключові слова: уряд, аграрна реформа, селянство, міграції, переселенці.

Переселенська політика була одним із важливих компонентів столипінських аграрних перетворень. Однак аграрні міграції відбувалися ще задовго до появи Столипіна на політичній арені. Особливістю міграційної політики в роки столипінських реформ було те, що в цей період самодержавство остаточно перейшло від заходів, спрямованих на стримування аграрних переселень, до їх заохочення. Для кращого розуміння і повноти картини переселенського руху в Чернігівській губернії періоду столипінської аграрної реформи необхідно звернутись до подій кінця XIX ст., коли міграційні процеси набули масового характеру.

До проблем міграції українського селянства на рубежі XIX – XX століть звертались у своїх дослідженнях С. І.Брук і В.М.Кабузан, котрі в публікаціях показали місце і роль переселенців з України, в тому числі з Чернігівщини, у загальноросійському переселенському русі [1-3]. Визнаним спеціалістом з проблем аграрних переселень є М.А.Якименко, в дослідженнях якого значна увага приділена міграціям селян із Чернігівської губернії. Ним було розглянуто економічні основи аграрних переселень в Україні на рубежі XIX-XX ст., особливості міграції українського селянства та соціально-економічні їх наслідки [4-7]. Із останніх досліджень на дану тематику необхідно відзначити публікацію С. М.Раєвського, у ній розглядаються переселення селян Лівобережної України на Далекий Схід [8].

Незважаючи на те, що всі вищевказані дослідники вказували на роль чернігівського селянства у міграційних процесах, окремих досліджень, які б відображали, зокрема, переселення саме із Чернігівської губернії наприкінці XIX – на початку XX століття, нема. Автори лише згадували Чернігівщину у контексті загальноросійського чи загальноукраїнського міграційного руху. Тому метою даної статті є характеристика аграрного переселення із Чернігівської губернії в пореформений період і до початку столипінських перетворень, а саме: визначення причин як прямого, так і зворотного переселення, висвітлення ходу переселенського руху і показ ставлення царського уряду до селянських міграцій.

Переселення українців на інші території бере свій початок ще у XVIII ст. Однак до 2 пол. XIX ст. міграції українського населення були нечисленними і обмежувались територією Європейської Росії [2, с. 27-29]. На початку XIX ст.

© Герасимчук Олександр Михайлович – асистент кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

царський уряд вживав заходів щодо переселення на Кубань колишніх реєстрових козаків з Чернігівської та Полтавської губерній. Вони поповнювали ряди козаків-запорожців, які потрапили туди наприкінці XVIII ст. Усього протягом 1792-1865 рр. на Кубань переселилось майже 160 тис. українців [32, с. 35].

Починаючи з 2 пол. XIX ст. переселенський рух активізується і набуває аграрного характеру, що було безпосередньо пов'язано із загальним економічним та політичним становищем після реформи 1861 р., зокрема, з розшаруванням селянства і його обезземеленням. Більшість переселенців становили вихідці з Чернігівської і Полтавської губерній, де було найбільше на Лівобережній Україні малоземельних господарств і відчувалась нестача робочої худоби (її не мали 22,2% переселенців з Чернігівщини [7, с. 68]). З 22 122 родин, які прибули до Приморського краю протягом 1858-1914 рр., 15 475 сімей були з України (69,95% загальної кількості переселенців), серед них 40,8% становили вихідці з Чернігівської губернії (з Полтавської – 22,5%) [8, с. 146].

Чернігівська губернія за інтенсивністю переселенського руху в Сибір, на Далекий Схід і Середню Азію була наприкінці XIX – на поч. XX ст. одним із безумовних лідерів по всій Російській імперії: якщо в 1887-1894 рр. у загальноросійському переселенському русі Чернігівщина займала дев'ятнадцяте місце за кількістю переселенців (3,2% від загальної кількості) [7, с. 65], то до 1914 р. губернія перемістилася на третю позицію, поступаючись лише Курській і Полтавській губерніям. А всього за період з 1885 по 1914 р. із Чернігівщини до східних губерній Росії переселилося близько 295 тис. чоловік [4, с. 20]. Масштабність переселень з Чернігівщини стає очевиднішою, якщо порівняти її із міграціями селянства центральних російських губерній: за 1896-1912 рр. із Московської губернії переселилось усього 410 осіб, із Владимирської – 901 особа [17, с. 2].

Серед основних причин, які змушували селян Чернігівщини переселятися в інші регіони, можна виділити аграрне перенаселення, безземелля та малоземелля, низьку родючість ґрунтів. У відомостях про становище селян с. Ведильці Чернігівського повіту, які бажали переселитись в інші губернії в 1886 р., лише одна із 31 сім'ї володіла найбільшим земельним наділом 6 3/4 дес.; сім'я селянина Степана Живця, яка складалась із 19 чоловік, мала 3 1/2 дес. землі, сім'я селянина Фрола Дородного, яка налічувала 13 осіб, мала 4 1/2 дес. землі, сім'я селянина Євдокима Приходька, яка складалась із 11 чол., земельного наділу не мала взагалі. У графі відомостей «якість земель і середній урожай з них» зазначалося, що «урожай з 1 дес. практично відсутній [16, арк. 1-2]». Селянам кількох сіл Пакульської волості Чернігівського повіту (152 сім'ї) у 1885 р. було дозволено переселитися на вільні казенні землі в інші губернії, оскільки, як зазначалось у журналі губерньського уряду у селянських справах присутствія, «всі вони одержали за власницькими записами значні, але неякісні піщані наділи від 6 до 8 дес. на ревізьку душу з платою від 39 до 49 коп. з десятини в рік і, крім того, ліси як в наділі, так і в обмін за землі, які відійшли від них в казну; протягом кількох років, починаючи з 1879 р., всі ці ліси ними вирубані, внаслідок чого утворились пісочні замети, які на цей час перетворились уже в зовсім неродючі простори, пісочним заметам була піддана і частина садибних земель, які в цій місцевості були єдиними цінними угіддями [19, арк. 8]».

Аграрні кризи, під час яких тисячі селян втрачали заробіток та землю, пошук додаткових заробітків, значна вага в деяких регіонах відробіткової системи, політично-релігійні мотиви були також тими чинниками, які змушували чернігівських селян вирушати в мандри в пошуках кращого життя. Збільшення застосування сільськогосподарських машин на Півдні України зменшувало там потребу в робочих руках, що призводило до зниження зарплатні заробітчанами, значну кількість яких складали вихідці із Чернігівської губернії. Важко чернігівським селянам було знайти застосування своєї робочої сили і в місті, оскільки промислово розвинутих міст в губернії майже не було, та і самі селяни були недостатньо підготовлені до роботи в промисловості, оскільки мали низький

рівень освіти. Тому вихід із ситуації, що склалася, селяни вбачали саме в переселенні до регіонів, де були неосвоєні земельні угіддя [8, с. 145].

До вищевказаних чинників, які спричинювали переселення, дослідник аграрної історії М.А.Якименко додає ще наявність значних вільних площ на території Росії і низьку якість надільних земель у деяких місцевостях, до яких можна зарахувати і кілька повітів Чернігівської губернії, зокрема Чернігівський, Сосницький, Мглинський, Суразький, Новозибківський і Стародубський. Крім названих об'єктивних причин міграції селянства, Якименко виділяє ще й тимчасові, такі як неврожаї, урядова політика, поширення чуток про сприятливі умови життя для переселенців на нових землях [4, с. 24-26].

Масовий процес переселення чернігівських селян на малозаселені землі Російської імперії розпочався після реформи 1861 р. Законодавство 60-х рр. XIX ст. створило величезні, майже непереборні труднощі на шляху переходу селян з однієї общини в іншу та переселення у сприятливіші для землеробства райони. Фактично лише колишні селяни дрібнопомісних дворян, як такі, що не одержали після скасування кріпацтва ніяких наділів, мали право після закінчення дев'ятирічного строку перебування у стані тимчасовозобов'язаних переселятись на казенні землі окраїн. Усі ж інші категорії селян повинні були неухильно дотримуватися загального і місцевого положень про колишніх кріпаків. Так, відповідно до ст.130 Загального положення для одержання документів про вихід селянина із общини потрібна була згода її членів прийняти наділ цього селянина і сплачувати за нього викупні платежі. Крім того, він мав розрахуватись з усіма недоїмками й податками станом на 1 січня наступного року і не перебувати під судом і слідством. Обов'язковими умовами переселення були: відсутність будь-яких перешкод з боку батьків, матеріальна забезпеченість малолітніх членів сім'ї та осіб похилого віку, які залишалися на батьківщині, пред'явлення приймального договору від тієї общини, що давала згоду прийняти новосела [7, с. 62].

Уже в 70-х рр. XIX ст. Чернігівське земство почало звертати увагу на стихійні переселення селян із північних повітів губернії. При обговоренні питання про важке становище населення у Мглинському і Суразькому повітах на чергових губернських зборах 1872 р. за пропозицією гласного Денисова було постановлено клопотати перед урядом про вжиття заходів для полегшення переселення із названих повітів до кращих в економічному відношенні місцевостей. У наступному 1873 р. це питання знову порушувалось у записці гласного Карачевського-Вовка «Про становище Мглинського і Суразького повітів», подану на обговорення до губернських зборів. У 1875 р. при обговоренні питання про забезпечення народу продовольством на пропозицію гласного Петрункевича губернські збори постановили: прохати уряд полегшити способи переселення для селян усю Чернігівською губернію. Нарешті на черговій сесії 1880 р. знову ж при розгляді продовольчого питання на пропозицію доповідача продовольчої комісії гласного Карпінського і гласного Куманця збори постановили порушити клопотання перед урядом про відміну правил, які утискають населення губернії в переселенні і про організацію дослідження місцевостей, придатних для переселення [14, с. VII].

Царський уряд обставляв процес видачі дозволів на переселення всілякими формальностями, вимагаючи від охочих переселитися необхідного забезпечення відповідними коштами. Становище дещо змінилося, коли генерал-губернатор Східного Сибіру Д.Анучин у 1882 р. запропонував для прискорення заселення Південно-Уссурійського краю переселенцями з Європейської Росії організувати переселення селян морем за державний кошт через Одеський порт. 1 червня 1882 р. були опубліковані спеціальні правила про казеннокоштне переселення до Південно-Уссурійського краю, відповідно до яких з Європейської Росії могли щорічно переселятись 250 селянських сімей [3, с. 66]. Протягом 1883-1888 рр. у Південно-Уссурійський край приїздили переважно селяни з Чернігівської губернії. Кількість охочих переселитися лише з однієї Чернігівщини значно пере-

вищувала допустиму кількість, і селяни готові були вирушати в далеку дорогу за власний рахунок. Неодмінний член Чернігівського повітового в селянських справах присутствія повідомляв 10 жовтня 1884 р. волосним правлінням про те, що в 1885 р. буде змога відрядити за власний рахунок не більше 200 сімей, але «вже зараз є 400 сімейств, тому вибір буде зроблено із середовища тих, у кого буде більше коштів, і які через це є найбільш надійними колонізаторами [13, арк.10 зв.]».

Циркуляром чернігівського губернатора від 6 жовтня 1884 р. було оголошено умови одержання дозволу на своєкоштне переселення в Південно-Уссурійський край. Для цього селяни повинні були подати прохання на ім'я губернатора, який давав розпорядження повітовим у селянських справах присутствіях зібрати відомості про склад сімей, дотримання ними умов Міністерства внутрішніх справ і наявність коштів у переселенців (при цьому враховувалась вартість майна, яке можна було продати). Селянам необхідно було вирушати цілими сім'ями, не залишаючи на батьківщині неповнолітніх членів сімей, вони повинні були виконати умови Загальних положень про вихід із общини і мати необхідні кошти як на переїзд, так і на облаштування на місці [13, арк. 10]. Тільки тим сім'ям, які відповідали вищенаведеним вимогам, видавалися посвідчення про надання дозволу на переселення, повідомлялась дата відправки пароплава, а вже після прибуття в Одесу у канцелярії генерал-губернатора селянам видавалося розпорядження про допуск на пароплав.

Необхідна сума на переїзд до Південно-Уссурійського краю обраховувалася залежно від кількості членів сім'ї за тарифом, доведеним до відома чернігівського губернатора одеським генерал-губернатором: за дорослих і неповнолітніх 10-17 років – по 70 руб. за людину, за дітей 4-10 років – по 50 руб., 2-4 років – 35 руб., 1-2 років – по 20 руб., діти до одного року перевозились безкоштовно. За ці кошти протягом 50-денної поїздки від Одеси до Владивостока селян годували без додаткової плати. За багаж необхідно було заплатити по 50 коп. з пуда; якщо багаж становив більше 5 пудів, то його перевозили безкоштовно. Для оселення на місці Міністерство внутрішніх справ вимагало від кожної сім'ї переселенців наявності суми не менше 600 руб., оскільки «власнокоштни переселенці після прибуття на місце одержать землю., але потім ніякої допомоги від казни не одержать в жодному разі [13, арк. 10 зв.]».

З 1886 р. казеннокоштне переселення було повністю замінене власнокоштным, спрямованим на переселення порівняно забезпечених селян [3, с. 67-68]. Однак і біднота не втрачала надію на покращення своєї долі шляхом переселення. Хоч у наступні роки аж до 1906 р. переселення за рахунок казни вже не було, незможні селяни також продовжували брати участь в освоєнні далекосхідних окраїн. Селяни Довжицької волості Чернігівського повіту 14 жовтня 1884 р. прохали неодмінного члена Чернігівської повітового в селянських справах присутствія про клопотання перед губернатором щодо надання їм дозволу на переселення лише з грошима на переїзд без необхідних 600 руб. на облаштування на місці, оскільки вважали, що «після приїзду на місце ми зможемо обійтись і без них [13, арк.13]».

За даними Південно-Уссурійського переселенського управління, в 1885-1891 рр. після купівлі квитка від Одеси до Владивостока (400-450 крб.) на руках у більшості переселенців залишалось у середньому від 2 до 91 крб. Із 47 сімей, які були опитані в 1889 р. після прибуття в Одесу для відправки на Далекий Схід, тільки 2 сім'ї мали на руках більше 100 крб. Незважаючи на вимоги влади в цей період мати на руках уже лише 300 крб., селяни все ж примудрялись потрапити на пароплави, не маючи і цієї необхідної суми. Іноді переселенці брали гроші в борг у односельців, або ж влада сама перевозила їх у борг, не бажаючи платити неустойку Одеському пароплавству за зафрахтовані пароплави [4, с. 30]. З початком морських перевезень переселенців на Далекий Схід з 1883 р. і до кінця її в 1901 р. із Чернігівської губернії було перевезено тільки морем через Одесу на

Далекий Схід (головним чином в Уссурійський край) більше 30 тис. чоловік [14, с. 1].

До 1890-х рр. царський уряд чинив серйозні перешкоди переселенському руху. Однією із причин обмеження переселень було побоювання того, що поміщики будуть позбавлені робочих рук, а це в свою чергу могло привести до подорожчання робочої сили [20, с. 385]. Щоб одержати дозвіл на переселення, селянам необхідно було подолати численні бюрократичні перепони, пройти ретельні перевірки свого майнового становища [12, арк.6, 31-33, 41-43, 48, 68, 90; 28, арк. 1-3], після яких чиновники повинні були визнати, що охочі переселитись перебувають у «виключно тяжкому становищі [29, арк. 1, 10]», і переселення «може бути єдиним засобом покращення їх побуту [11, арк. 3]». Тільки після цього селянам видавалося свідоцтво про те, що ними виконано всі поставлені урядом умови, їм дозволялося розпродувати майно і вирушати в дорогу [30, арк. 3-8; 31, арк. 3].

Законом від 13 липня 1889 р. дозвіл на переселення міг видаватися з дозволу трьох міністрів за умови наявності вільних земель і визнання урядом необхідності і доцільності переселення. Охочі переселитись повинні були залишити свої наділи громаді без винагороди, а також мати 125-300 руб. на облаштування господарства на новому місці [21, с. 23]. Таким чином, селянам, які залишались, було вигідно, щоб із населеному пункту виїхало якомога більше переселенців, оскільки в такому разі у їхньому розпорядженні залишалося більше земель. О.Русов у своєму «Описании Черниговской губернии» наводить уривок із газетної публікації 1896 р. про те, як в одному із сіл Мглинського повіту селяни вимагали від ходака із Сибіру, щоб він розповідав про сибірське життя тільки привабливі відомості; коли ж той став описувати гнітючі картини проживання на чужині, то селяни привели його до ставка і занурювали у воду доти, поки він не пообіцяв змінити тон своїх розповідей. Із 140 тис. жителів Мглинського повіту наприкінці XIX століття щорічно батьківщину покидали 2700-3600 чоловік, що перевищувало річний природний приріст населення повіту [35, с. 62].

У той же час царські власті всіма засобами прагнули не допускати так званих «самовільних переселень», яких, проте, було немало. Часто селяни вирушали на заробітки і додому вже не повертались. Так, Пакульське волосне управління 7 січня 1888 р. рапортувало неодмінному члену Чернігівського повітового в селянських справах присутствія, що селяни сіл Ковпити, Жидиничів, Кархівки, Ведилець «...вибули із місць проживання років шість, а може і більше тому, не на проживання в Самарську губернію, а на заробітки в різні місця, про що свідчить те, що багато із цих осіб спочатку проживали не в Самарській губернії, а в інших губерніях, але яким чином ці особи зібрались в Самарській губернії, Волосному правлінню невідомо: відправлялись ці особи з місця проживання неодноразово, а в різний час, поодиночці чи вдвох на протязі року. Селяни одержували із Волосного правління паспорти на півроку тільки для себе, а не на сім'ю [12, арк. 64]».

Циркуляром від 6 березня 1892 р. тимчасово переселення взагалі були призупинені, однак селяни продовжували виїжджати без дозволу влади. Незважаючи на вказівку місцевої влади всіляко протидіяти самовільному переселенню аж до притягнення до відповідальності, у 1894 р. частка самовільних переселенців сягнула 78% від загальної кількості [21, с. 23]. Наприкінці XIX ст. царський уряд визнав за необхідне на залізничних магістралях, що вели на схід, збільшити кількість поліцейських постів. У 1900 р. на Транссибірській магістралі поліція затримала близько 100 тис. самовольців [7, с. 67].

Із Новозибківського і Суразького повітів артілі заробітчач регулярно вирушали на південь Росії, а також в Польщу і навіть в Америку. В таку далеку дорогу новозибківські і суразькі селяни вирушали в основному таємно від місцевої влади. Довгий час міграції на американський континент із цих повітів зберігались у суворій таємниці, і лише випадково один із земських начальників під час ревізії каси волосного правління звернув увагу на одержання значних грошових

сум через закордонні банківські контори. Після розпитування про місцезнаходження селян, він довго не міг зрозуміти, в якій такій «Америці» вони на заробітках [22, с. 69].

Спеціальним царським циркуляром 1897 р. Міністерство внутрішніх справ зобов'язувало місцеву владу під загрозою суворих стягнень вживати заходи до тих, хто робив спроби переселятись самовільно [20, с. 385]. Однак кількість охочих мігрувати це не зменшувало, і місцева влада прагнула, якщо не заборонити, то хоча б впорядкувати міграції, щоб уникнути негативних наслідків, спричинених відхожими промислами і самовільними переселеннями. Управляючий Чернігівською казенною палатою А.М.Рожественський у 1903 р. висловлював пропозиції щодо поліпшення організації переселень і сезонних міграцій, «...щоб на відхожих промислах підростає молоде покоління всіяко було обмежене від різних спокус, які практикуються постачальниками робочої сили на південь, таких як пияцтво, гулянок з музикою і спокушанням молодих дівчат. Нерідко з відхожих промислів повертаються заражені сифілісом і без заробітків – зло, з яким потрібно вести енергійну боротьбу, оскільки такі елементи, заносючи заразу в село, стають причиною загибелі багатьох інших [22, с. 75]».

«Два рази на рік, як правило рано навесні і пізно восени, – писав чернігівський статистик-публіцист П.Червінський, – сільське населення багатьох місцевостей цілими масами піднімається зі своїх осілостей і розбрігається в різних напрямках Росії, іноді за соїні верст шукати заробітку... Невелика кількість рухається водою чи чавункою; більшість же рухається самим первісним способом: пішки з торбиною за спиною і з мізерним запасом пожитків; збившись в гурти по кілька десятків чоловік, відміряють вони версту за верстою, залишаючись на ночівлю, де трапляється, і харчуючись чим бог послав – і все це іноді навіть без повної впевненості, що знайдуть підходящу роботу [33, с. 142]». Головними районами найму сільськогосподарських робітників були Катеринославська, Херсонська, Таврійська губернії. Тільки за один 1891 р. на заробітки із Чернігівської губернії пішло 134,2 тис. чоловік. У 1896 р. кількість відходників із Чернігівщини вже становила 148 157 чоловік [35, с. 260]. Найбільш значним ринком найму сільськогосподарських робітників у Таврійській губернії була Каховка, куди сходилось до 40 тис. чоловік. При реєстрації прибулих робітників у Каховці в 1895 р. виявилось, що за 6 днів (з 3 до 9 травня) із Чернігівської губернії туди прибуло 2 325 чоловік, що становило 14,9% всіх прибулих (із Полтавської – 11 987 чоловік (61,4%)) [34, с. 66].

Письменник М.Коцюбинський у редагованих ним «Сільськогосподарських оглядах Чернігівської губернії» вказував на незавидне становище заробітчан у південних українських губерніях. «Вабили, – писав він, – чутки, що на стороні добре заробляють, однак надії на добрий заробіток не виправдались... Тим не менше багатьом довелось залишитись на місці тому, що вдома було ще гірше [36, с. 7]». Застосування машин в сільському господарстві Півдня сприяло витісненню найманих робітників і створенню армії безробітних. У результаті цього заробітки відходників були нестійкими, а багато з них повертались додому з порожніми руками. Не випадково серед селян Чернігівщини було поширене прислів'я: «Відходники принесли мало грошей, а багато вошей». Однак безпросвітні злидні гнали з дому все нових і нових заробітчан [33, с. 142].

За свідченнями Чернігівської казенної палати, яка фіксувала вибуття платників податків, із Чернігівської губернії з 1888 по 1898 р. в азіатську частину Росії переселилося 57 898 селян [37, с. 111]. На 100 чол. природного приросту на Чернігівщині в 1886-1890 рр. припадало 5,2 чол. переселенців, у 1891-1895 рр. – 171,9 чол., у 1896-1900 рр. – 347,5 чол. (на Полтавщині ці дані становили відповідно 15,4; 286,3 та 335,9 чол.) [8, с. 145]. Таким чином, в останній чверті XIX ст., попри всі складнощі організації переселення, спостерігалось постійне зростання переселенців з Чернігівської губернії. «Найкращий колонізаційний елемент дають малороси і особливо полтавці і чернігівці...», – зазначав у 1895 р. міністр

землеробства і державних маєтностей О.Єрмолов у своїй доповідній записці на ім'я царя Миколи II. Всього ж за період з 1896 по 1905 рр. з України в інші губернії виїхало 415 636 чол., що становило 52,1% усіх переселенців Російської імперії [8, с. 145-146]. Чернігівщину за цей час покинуло 92,4 тис. чоловік [17, с. 3]. Історик Л.Ф.Скляров, спираючись на дані дореволюційної статистики, обрахував, що за період 1885-1904 рр. тільки до Сибіру з України переселилось 494 508 чол. [18, с. 152-153], що свідчить про значні масштаби міграційного руху з українських губерній на рубежі XIX – XX ст. Приблизно п'яту частину цих переселенців становили чернігівські селяни.

У перші десятиліття після реформи 1861 р. основним колонізаційним регіоном для селян центральних чорноземних губерній і Чернігівщини в тому числі був південь та південний схід Російської імперії, зокрема Новоросія, Дон, Кубань, Поволжя, Закавказзя. Переселення в ці регіони не вимагало від селян значних коштів, і біднота ішла туди пішки, перебиваючись випадковими заробітками або жебракуючи [4, с. 30]. Чернігівці були піонерами заселення багатьох сіл і містечок в Херсонській, Таврійській, Уфимській губерніях, а потім у Сибіру і на Далекому Сході, про що свідчать назви населених пунктів у цих краях: Чернігівка, Глухово, Ніжино та ін. [33, с. 140]. У 60-х рр. XIX ст. у Грузії відбулося масове примусове виселення до Туреччини абхазців, багато абхазських сіл знелюдніли і на їх місці утворилися змішані російсько-українські, вірменські і грецькі поселення. За даними перепису 1897 р., у Грузії проживало 8,5 тис. українців, з них – 35,4% – в сільській місцевості [10, с. 105-106]. На Північному Кавказі частка українців з 1858 по 1897 р. зросла майже вдвічі (з 18,6 до 33,6%), в Закавказзі досягла 0,6%. [2, с. 30].

Однак уже до сер. 80-х рр. запас вільних земель у названих місцевостях вичерпався, внаслідок чого Міністерством внутрішніх справ було видано ряд розпоряджень про припинення відведення переселенцям казенних земель у цих регіонах. Циркуляр чернігівського губернатора від 28 жовтня 1883 р. зобов'язував місцеву владу роз'яснити сільському населенню, що «вільних казенних земель, які могли б бути відведені переселенцям в Карській і Батумській області нема [11, арк.16]». Тому з 2 пол. 80-х рр. головним об'єктом колонізації для чернігівців стають східні регіони Росії – Південне Приуралля, Казахстан і Середня Азія, а найбільше – Сибір і Далекий Схід [4, с. 19-20; 5, с. 95].

Темпи переселення в Сибір, на Далекий Схід і в Середню Азію різко зросли з сер. 90-х рр. у зв'язку із будівництвом та введенням у дію Транссибірської залізниці [1, с. 54]. Новим законом про переселення від 15 квітня 1896 р. вводився більш спрощений порядок видання дозволів на переселення в регіони, що прилягали до Транссибірської залізниці. Селянам надавалися позики на облаштування господарством, вони одержували пільги щодо виконання деяких державних повинностей. Самовільні переселенці, як і раніше, ніяких пільг не мали [21, с. 24].

Динаміку переселень з українських губерній на Схід у 2 пол. XIX ст. можна простежити на прикладі таких статистичних даних: на поч. 60-х рр. у Сибіру, на Далекому Сході і в Середній Азії українців майже не було, а за переписом 1897 р., в Сибіру і на Далекому Сході їх виявилось 223,9 тис. чол., або 3,9% населення цього регіону, в Казахстані і Середній Азії – 101,6 тис. чол., або 1,3% населення. Особливо помітною частка українців в к. XIX ст. стала в Приморській (19,3%), Амурській (17,5%) областях Далекого Сходу. Основний переселенський контингент тут становили вихідці з Чернігівської, Полтавської, Київської губерній [1, с. 30].

Вихідці з Чернігівської губернії у більшості своїй переселялись у Примор'я (головним чином у Південно-Уссурійський край) і менше – в Приамур'я. За період 1883-1905 рр. у Приморську область з Чернігівщини прибуло 24 812 чол., в Амурську – 1 187 осіб обох статей. Приамур'я для чернігівців не було таким бажаним для переселення регіоном, тому що ця область приймала новоселів, що прибували сухоходом і без державної допомоги. Кількість переселенців на Да-

лекий Схід з усіх українських губерній за цей період становила 109 510 чол. [3, с. 67-68]. Простий підрахунок покаже, що частка чернігівців серед усіх новоселів Далекого Сходу у 1905 р. становила 23,7%.

Найбільше переселенців у кінці XIX ст. у райони Переднього Сибіру було із Остерського, Стародубського, Мглинського, Новозибківського повітів, а найменше – із Чернігівського, Сосницького, Глухівського. У Південно-Уссурійський край морем вирушали переважно селяни із Конотопського, Кролевецького, Ніжинського, Борзнянського, Сосницького повітів. За 1890-1898 рр. із усієї губернії туди було відправлено на пароплавах 6 431 чоловіка (880 сімей), з них 4 905 чоловік були саме із названих повітів [35, с. 60-62]. З початку XX століття найбільше переселенців давали Суразький, Новгород-Сіверський, Чернігівський і Мглинський повіти, найменше – Козелецький [17, с. 11-12].

За національним складом основну масу переселенців з Чернігівської губернії становили українці: якщо в 1795 р. українців у губернії налічувалось 918,8 тис. чол. (89,0% від усіх жителів губернії), то у 1858 р. – 1248,7 тис. чол. (84,8%), у 1897-1900 рр. – 1526,1 тис. чол. (66,4%) [2, с. 23]. Зазначимо, що зменшення частки українців на Чернігівщині відбувалось в умовах швидкого зростання населення Чернігівської губернії взагалі. За період 1859-1904 рр. населення регіону зросло майже вдвічі [23, с. 8; 24, с. 235].

До 1895 р. справою селянських переселень займались: відділ земельного поліпшення, департамент земельних справ і переселенське управління, яке відало лише переселенням і розподілом районів переселення між губерніями, звідки виїжджали селяни. На місцях переселеннями займались також губернські і повітові в селянських справах присутствія в особі їх неодмінних членів. Переселенське управління було підпорядковане безпосередньо Міністерству внутрішніх справ. Наділенням переселенців землею відало Міністерство державних маєтностей, а на місцях – управління державними маєтностями. У зв'язку з подальшим розвитком міграційного руху 19 вересня 1895 р. всі функції, пов'язані з питанням переселення, були передані переселенському управлінню. З 1905 р. воно ввійшло до складу головного управління земельних справ і землевпорядкування [6, с. 33].

На початку XX століття ставлення царизму до переселенської справи змінилось. Цьому значною мірою посприяли селянські виступи в Полтавській та Харківській губерніях у 1902 р. На засіданні Комітету Сибірської залізниці 15 січня 1903 р. цар Микола II заявив про необхідність «швидшого в'яснення можливих заходів по розселенню недостатньо забезпечених землею селян малоземельних губерній [9, с. 162]». На основі цієї вказівки Міністерство внутрішніх справ склало нові правила про переселення. В проєкті говорилось про необхідність скасування ст.13 закону від 13 липня 1889 р. про безоплатну передачу громаді земельних наділів тих селян, які переселялись, і встановити пільговий порядок переселення як в губернії Європейської Росії, так і в Сибір у зв'язку з тим, що землекористування населення, яке залишалось на місцях, покращувалось. З господарств переселенців передбачалося зняти недоїмки за казенними зборами, надати переселенцям пільговий проїзд залізницею, видавати їм шляхові позики [9, с. 162]. Таким чином, самодержавний уряд не лише припинив перешкоджати широкому переселенню селян на вільні землі, як це було в наприкінці XIX ст., а навпаки, почав сприяти переміщенню селянства в східні губернії Росії.

Проєкт Міністерства внутрішніх справ було схвалено Підготовчою комісією при Комітеті Сибірської залізниці і передано в засновану 25 червня 1903 р. Особливу нараду у переселенській справі. У законопроєкті і пояснювальній записці до нього, складених Переселенським управлінням Особливої наради у переселенській справі, мова йшла про необхідність підпорядкувати переселення не тільки завданню вирішення аграрного питання в центрі країни, а й політичним інтересам заселення окраїн з незначною часткою російського населення. Особлива нарада на засіданні 30 січня 1904 р. без істотних змін прийняла законопро-

ект і пояснювальну записку. Чим же законопроект Особливої наради відрізнявся від діючого законодавства? У нових статтях мова йшла про області заохочуваного виселення і оселення, переселенцю дозволялося продавати свій земельний наділ сільській громаді або окремим домогосподарствам і визначався порядок видачі позик. Статті, які доповнювали зміст діючого законодавства, спрощували порядок одержання дозволу на переселення і полегшували фінансове становище переселенців.

За раніше діючим законодавством, дозвіл на переселення видавав губернатор; недоїмки по казенних повинностях переносились із переселенця на громаду, в якій залишався його наділ. Ті, хто переселявся в губернії Європейської Росії, звільнялись від казенних повинностей на місці оселення на два роки повністю і на два роки – наполовину; ті, хто переселявся в інші місцевості, звільнялись від них на три роки повністю і на три – наполовину.

За новим законопроектом, дозвіл на переселення видавали адміністративні присутствія повітових з'їздів; недоїмки за казенними повинностями знімались із переселенця; переселенці в губернії Європейської Росії звільнялись від казенних повинностей на місці оселення на три роки повністю і на три наполовину; переселенці на Кавказ, у Туркестан і на Далекий Схід звільнялись від них на п'ять років повністю і на п'ять наполовину. Законопроект скасовував юридичну заборону переселення окремим групам селян, усував поділ на переселенців з дозволу і самовільних; вводився новий поділ: на переселенців за сприяння уряду і без сприяння уряду [9, с. 162-163].

24 травня 1904 р. Державна рада об'єднаних департаментів законів, цивільних і духовних справ, державної економіки і промисловості, науки і торгівлі схвалила новий курс у переселенській політиці, без зайвих суперечок затвердила законопроект і передала його на підпис царю.

6 червня 1904 р. цар затвердив законопроект під назвою «Тимчасові правила про добровільне переселення сільських мешканців і міщан-землеробів». У ньому конкретні статті, розроблені Особливою нарадою, щодо видачі позик сільським громадам і окремим селянам на купівлю земельного наділу переселенців, на покращення землевпорядкування були замінені однією статтею про допомогу уряду селянам, яка була загальною і неконкретною. Разом з тим було додано нові статті про пільги переселенцям. У цілому текст закону зберіг основні положення проекту, зміни стосувалися лише зменшення зобов'язань уряду щодо фінансової допомоги селянам [9, с. 163-164].

Закон 6 червня 1904 р. не відразу вступив у силу. Через війну з Японією переселення було призупинене на два роки. Однак навіть війна не стала нездоланною перешкодою для чернігівських переселенців. Незважаючи на небезпеку і заборони, у 1904 р. лише на Далекий Схід переселилось 1190 чернігівців, а в 1905 – 1850 чоловік [14, с. 1]. Сосницьке повітове земство вже в 1905 р. порушувало питання про організацію поїздки ходоків в Тургайську область з метою пошуку ділянок для нових переселенців [17, с. 4]. Коли ж до питання переселень повернулися, то стало зрозумілим, що в попередній закон необхідно вносити зміни, які назріли в зв'язку з революційними подіями. Свої пропозиції висловило переселенське управління та управління землевпорядкування і землеробства в записці від 20 лютого 1906 р. до Ради Міністрів. Конкретні пропозиції записки зводились до таких кроків: 1) для скорочення термінів дозвіл на переселення повинні давати не повітові з'їзди земських начальників, а самі земські начальники; 2) незалежно від регіону виселення і поселення надавати пільги тільки заохочуваним переселенцям; 3) переселенцям, відхід яких буде сприяти покращенню землекористування і побуту тих, хто залишається на батьківщині, а також сім'ям, члени яких брали участь у війні з Японією, особливо сприяти шляхом надання безкоштовного проїзду; 4) головному управлінню землевпорядкування і землеробства надати право обмежувати безкоштовний і пільговий проїзд ходоків і переселенців у райони Азіатської Росії в залежності від наяв-

ності відведеної землі, а також з тих губерній, які не страждали від малоземелля [9, с. 164].

Сім'ям, які закріпили за собою землю в Сибіру до 1904 р., але не встигли переселитись, надавалось право зробити це протягом року до 15 березня 1907 г. Уже циркуляром чернігівського губернатора від 30 квітня 1907 р. земським начальникам наказувалося припинити видавати прохідні свідоцтва сім'ям, які одержали земельні ділянки в 1902 і 1903 роках. Такі сім'ї повинні були знову посилати ходоків до Сибіру для повторного закріплення земельних ділянок за собою [25, арк. 47].

Організація переселення в інші місцевості була доручена землевпорядним комісіям, які почали створюватись у губерніях після відповідного указу від 4 березня 1906 р. [6, с. 32]. 7 березня 1906 р. Рада Міністрів розглянула подані пропозиції і затвердила їх, а 10 березня 1906 р. цар підписав указ, яким було введене в дію «Положення про застосування закону 6 червня 1904 р.». Уряд асигнував немалі кошти на витрати для облаштування переселенців на нових місцях, на їх медичне обслуговування і суспільні потреби, а також на прокладення доріг [26, с. 68].

Видання царського указу дало могутній поштовх для переселення чернігівських селян на схід. Відповідно до закону 6 червня 1904 р. і «Положення» 10 березня 1906 р. до переселення від сім'ї чи групи сімей (партії) до місцевості передбачуваного майбутнього проживання необхідно було послати ходока, який повинен був ознайомитися з природними і побутовими умовами ведення господарства на новому місці, вибрати і закріпити за своїми поручителями відповідну кількість ділянок із відведених для переселенців у даному році [17, с. 18]. Ходок, який зарахував за собою землю або який одержав прийомну згоду від якогось сільського товариства у Сибіру, отримував право перевезення сім'ї за здешевленим переселенським тарифом, причому відправлення таких переселенців відбувалось у певні терміни землевпорядною комісією [17, с. 19].

Тільки за березень-квітень 1906 року селянам Чернігівської губернії було видано 4309 «ходацьких» і 203 «прохідних» свідоцтв [15, арк. 40], а до кінця року їх кількість зросла відповідно до 9131 і 899. Третина «ходацьких» свідоцтв у 1906 році була видана в Приморський край (3511), туди ж вирушила і переважна більшість переселенців (554 свідоцтва). Друге місце серед напрямів переселенського руху чернігівських селян у 1906 р. посідала Томська губернія (1612 і 166 свідоцтв), третє – Тобольська (725 і 42 свідоцтва). На початку 1906 р. привабливими місцями для переселення у чернігівців були також степові регіони – Акмолинська, Тургайська області та Оренбурзька губернія. У березні-квітні туди було видано 1553 «ходацьких» свідоцтв. Однак з причини малочисельності вільних і придатних земель у названих місцевостях переселенський рух у цих напрямках поступово згас, і за серпень-грудень 1906 року у ці степові райони не було відправлено жодного ходока [15, арк. 22-40].

Не можна оминати увагою і того факту, що частина переселенців, яка не облаштувалася з різних причин на нових місцях, повернулася назад на батьківщину. У більшості випадків таке подвійне переселення пов'язане з повним розоренням сім'ї і навряд чи, повернувшись на батьківщину, переселенець зміг би відновити своє господарство навіть до того рівня, що було до переселення, адже перед переселенням сім'ї розпродавали власне майно. Переселенці не могли цього не розуміти і тому додому повертались тільки ті з них, які справді були не в змозі влаштуватися на нових місцях [17, с. 33]. Головними причинами, які спонукали чернігівських селян до повернення назад на батьківщину, були: відсутність вільних земельних ділянок, нестача майнових засобів, непридатні для ведення господарства кліматичні і ґрунтові умови, несприятливий склад сім'ї. Інші причини (неврожаї, стихійні лиха) носили випадковий характер [14, с. 48].

У табл. 1 подаємо кількість прямих і зворотних переселенців, які вирушали за Урал протягом 1896-1906 рр. (до 1896 р. регулярний статистичний облік переселенців не вівся [17, с. 1]).

**Кількість прямих і зворотних переселенців із Чернігівської
губернії до Сибіру в 1896-1906 рр.**

(Складено за даними: Переселение из Черниговской губернии в 1909-1911 гг. По материалам Челябинского и Сызраньского переселенческих пунктов. – Чернигов, 1913. – С. 3, 33)

Роки	Прямі переселенці		Зворотні переселенці			
	Кількість осіб обох статей (тис. чол.)	Кількість сімей	Кількість сімей	У % до прямих переселенців	Із кількості переселенців в тому ж році	
					Абсол. к-сть	У % до прямих
1896	35,5	5697	695	12,2	625	11,0
1897	9,7	1558	596	38,3	330	21,2
1898	6,0	991	193	19,5	66	6,7
1899	6,3	1031	95	9,2	44	4,3
1900	11,1	1672	249	14,9	167	10,0
1901	8,6	1306	296	22,7	124	9,5
1902	5,9	858	277	32,3	71	8,3
1903	4,3	646	125	19,4	27	4,2
1904	1,8	304	20	6,6	8	2,6
1905	3,2	494	31	6,3	12	2,4
1906	9,4	1533	54	3,5	37	2,4
Всього	101,8	16090	2631	16,8	1511	7,5

Дані табл. 1 не дають підстав для виведення якихось закономірностей у кількості переселенців, що поверталися назад у різні роки. Інтенсивність переселенських рухів як туди, так і у зворотному напрямі носила хвилеподібний характер – зростання кількості мігрантів у 1896 р. і спад її до 1899 р., зростання в 1900 р. і спад до 1904 р., а потім знову зростання в 1906 р. Незаперечним фактом залишається те, що зворотних переселенців у всі роки було немало. Значні коливання частки зворотних переселенців по роках пояснюються тим, що селяни, які поверталися, складались не лише із прямих переселенців даного року, а й з минулих років, і залежали вони від інтенсивності переселенського руху в попередні роки [17, с. 34].

У своєму циркулярному листі від 29 грудня 1906 р. головноуправляючий земельними справами і землевпорядкуванням князь Васильчиков наказував губернаторам всебічно «...сприяти успішному ходові переселенської справи, на яку звернена особлива увага уряду в зв'язку з винятковою її важливістю в цей час, коли аграрний рух серед сільського населення Європейської Росії можна значно послабити виселенням надлишків населення в азіатські окраїни імперії [6, с. 32]». На важливість переселенської політики вказує той факт, що тільки з березня 1906 р. по травень 1908 р. вийшло близько 200 розпоряджень, циркулярів та роз'яснень, які стосувалися цього питання [8, с. 146]. На підставі закону від 10 березня 1906 р. відбувалися переселення і в усі наступні роки, доки тривала століпінська аграрна реформа.

Необхідно відзначити, що в жодній інстанції, жодною службовою особою, яка брала участь в обговоренні законопроектів про переселення від 6 червня 1904 р. і від 10 березня 1906 р., не було згадано зв'язок нового курсу в переселеннях зі зруйнуванням общини, що, як відомо, було центральним пунктом у майбутніх столипінських реформах. До скасування общини самодержавство вдалось тоді, коли побачило недостатність переселення для заспокоєння селянства [27, с. 163-164].

Таким чином, ми бачимо, що переселенський рух чернігівських селян мав досить значні масштаби ще до столипінських аграрних перетворень, початок яких пов'язують із виданням указу 9 листопада 1906 р. Міграційний процес чернігівського селянства у 1861-1906 рр. можна умовно поділити на три етапи: сухопутний (до 1883 р.), коли селяни пішки або гужовим транспортом вирушали в не надто віддалені від Чернігівщини регіони; морський (1883-1901 рр.), під час якого мігранти добирались на Далекий Схід водним шляхом; і залізничний (з 1901 р.), коли переселенці почали використовувати залізницю для прямування за Урал – в Сибір і Середню Азію. Аграрне перенаселення і малоземелля були головними причинами того, що за період 1861-1906 рр. з Чернігівської губернії виселилося близько 150 тис. осіб. Свого найвищого розмаху переселенський рух досяг у наступні 1907-1908 рр. – перші роки столипінської аграрної реформи.

1. Брук С. И., Кабузан В.М. Миграция населения в России в XVIII – нач. XX в. (Численность, структура, география) // История СССР. – 1984. – №4. – С. 41-59.

2. Брук С. И., Кабузан В.М. Численность и расселение украинского этноса в XVIII – нач. XX в. // Советская этнография. – 1981. – №5. – С. 15-31.

3. Кабузан В.М. Переселения украинцев у Далекохотний край в 1850-1916 рр. // Український історичний журнал. – 1971. – №2. – С. 65-70.

4. Якименко Н.А. Аграрные миграции в России (1861-1917 гг.) // Вопросы истории. – 1983. – №3. – С. 17-31.

5. Якименко Н.А. Советская историография переселения крестьян в Сибирь и на Дальний Восток (1861-1917) // История СССР. – 1980. – №5. – С. 91-104.

6. Якименко М.А. Організація переселення селян з України в роки столипінської аграрної реформи (1906-1913 рр.) // Український історичний журнал. – 1974. – №7. – С. 32-42.

7. Якименко М.Я. Міграції українського селянства (1861-1905 рр.) // Український історичний журнал. – 1982. – № 9. – С. 61-71.

8. Раєвський С. М. Переселення селян з Лівобережної України на Далекий Схід наприкінці XIX – початку XX ст. // Сумська старовина. – 2005. – №XV. – С. 144-151.

9. Степінин В.А. Из истории переселенческой политики самодержавия в начале XX века (Переселенческий закон 6 июня 1904 г.) // История СССР. – 1960. – №5. – С. 161-165.

10. Джоашвілі В.Ш. Розселення українців на території Грузинської РСР // Український історичний журнал. – 1970. – №2. – С. 104-108.

11. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 185. – Оп. 1. – Спр. 213. – Дело по ходатайству крестьян Черниговского уезда о переселении их в др. губернии в связи с непригодностью обрабатываемой ими земли (26 января – 9 ноября 1984 г.), 43 арк.

12. ДАЧО. – Ф. 185. – Оп. 1. – Спр. 230. – Дело о крестьянах Пакульской волости Макаренко, Литвиных, Стеченко, Пархоменко и др., изъявивших желание переселиться в Оренбургскую губернию (1886 – 1888 гг.), 101 арк.

13. ДАЧО. – Ф. 185. – Оп. 1. – Спр. 214. – Дело о переселенцах, изъявивших желание переселиться в Южно-Уссурийский край на свой счет (1884 г.), 20 арк.

14. Переселение в Сибирь из Черниговской губернии в 1906-1908 гг. По материалам Челябинского переселенческого пункта. – Чернигов: Типография Губ. Земства, 1910. – 240 с.

15. ДАЧО. – Ф. 147. – Оп. 1. – Спр. 1007. – Переписка с переселенческим правлением и представленные ему ведомости о числе выданных «ходоческих» и «проходивших» свидетельств по Черниговской губернии за март-декабрь месяца 1906 г. (март – декабрь 1906 г.), 40 арк.

16. ДАЧО. – Ф. 185. – Оп. 1. – Спр. 229. – Сведения об экономическом и хозяйственном положении крестьян с. Ведилец, ходатайствующих о переселении в другие губернии (март – май 1886 г.), 2 арк.

17. Переселение из Черниговской губернии в 1909-1911 гг. По материалам Челябинского и Сызранского переселенческих пунктов. – Чернигов: Типография Губ. Земства, 1913. – 96 с.

18. Скляров Л.Ф. Переселение и землеустройство в Сибири в годы столыпинской аграрной реформы. – Л.: ЛГУ, 1962. – 568 с.

19. ДАЧО. – Ф. 185. – Оп. 1. – Спр. 218. – Дело по прошению крестьян сс. Пакули, Навоза,

Рудни, Пыльни и др. о разрешении им переселиться на казенные земли в другие губернии (декабрь 1885 г. – март 1886 г.), 12 арк.

20. Дубровский С. М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в нач. XX в. – М., Изд-во Академии Наук СССР. – 1963. – 600 с.

21. Сидельников С. М. Аграрная политика самодержавия в период империализма. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 289 с.

22. Черниговская губерния. XLVIII. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – С.-Пб.: Отд. тип. П.П.Сойкина, 1903. – 442 с.

23. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. – Чернигов: Изд. ред. «Земск. сборника Черниг. губернии», 1898. – Т. 1. – 123 с. + карты.

24. Календарь Черниговской губернии на 1905 год / Черн. губерн. стат. ком./ – Чернигов: Тип. Губернского правления, 1904. – 250 с.

25. ДАЧО в м. Ніжині. – Ф. 1336. – Оп. 1. – Спр. 24. – Циркуляры Черниговского губернатора о порядке проведения аграрной реформы (19 января – 30 ноября 1907 г.), 150 арк.

26. Румянцев М. Столыпинская аграрная реформа: предпосылки, задачи, итоги // Вопросы экономики. – 1990. – №10. – С. 63-74.

27. Історія міст і сіл Української РСР. В 26-ти т. Чернігівська область. – К.: Голов. ред. енциклопедії АН УРСР, 1972. – 780 с. з іл. і карт.

28. ДАЧО. – Ф. 185. – Оп. 1. – Спр. 228. – Сведения, присланные Антоновским волосным правлением о жителях с. Малек Кузьменко, Сусленко, Макаренко и вдове Шкелевой, ходатайствующих о переселении в др. губернии (май 1886 г.), 3 арк.

29. ДАЧО. – Ф. 185. – Оп. 1. – Спр. 225. – Дело о переселении крестьян сел Авдеевки, Вершиной Муравейки и Пески в Оренбургскую губернию на свободные казенные земли (февраль 1886 – апрель 1886 г.), 20 арк.

30. ДАЧО. – Ф. 185. – Оп. 1. – Спр. 223. – Дело о переселении крестьян дд. Мнева, Андреевки и др. на казенные земли в Оренбургскую губернию (июнь 1886 г.) (копия), 10 арк.

31. ДАЧО. – Ф. 185. – Оп. 1. – Спр. 226. – Дело о переезде 33-х крестьян д. Навоз на казенные земли в Оренбургскую губернию и о выдаче им увольнительных свидетельств (июнь 1886 г.), 7 арк.

32. Шаповал Ю. Держава: ілюстрована енциклопедія України. – К.: Балтія-Друк, 2008. – 160 с. : іл.

33. Лобода И.С. Аграрное перенаселение на Левобережной Украине в конце XIX столетия (По материалам Полтавской и Черниговской губерний) // История СССР. – 1958. – №5. – С. 137-143.

34. Лось Ф. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX ст. (конец XIX ст. – 1904 г.). – К.: Госполитиздат, 1955. – 332 с.

35. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. – Чернигов: Изд. ред. «Земск. сборника Черниг. губернии», 1899. – Т. 2. – 312 с.

36. Сельскохозяйственный обзор по Черниговской губернии за 1903 г. По сообщениям корреспондентов. – Чернигов: Тип. Губ. земства, 1904. – 150 с.

37. Крестьянский Поземельный Банк в Черниговской губернии в 1900 году // Земский сборник Черниговской губернии. – 1902. – №5. – С. 41-113.

В статье дана характеристика аграрного переселения крестьян Черниговской губернии до начала столыпинских аграрных преобразований (1861-1906 гг.). Миграции черниговского крестьянства рассматриваются в их связи с политикой правительства, социально-экономическим положением Черниговщины в конце XIX – начале XX века.

The article characterizes agrarian resettlement of peasants of the Chernihiv province prior to the beginning Stolypyn's agrarian transformations (1861-1906). Migrations of the Chernihiv peasantry are considered in their communication with a policy of the government, social and economic position of the Chernihiv province at the end of XIX – at the beginning of the XX of centuries.